

DE RETHEOLOGISERING VAN DE EMPIRISCHE THEOLOGIE

Of het tegood van een protestantse praktische theologie

H. de Roest

Abstract

This article offers an evaluation of the contributions to this volume. It demonstrates how the tensions that are detected by the authors, particularly related to the theological nature of intradisciplinary empirical research have been brought to the fore for almost forty years now. Practical theology has been quite nervous about its identity. A reformed perspective however strengthens and highlights the tensions. How to deal with the living presence of God in the research domain? Does this presence only influence the evaluative or normative phase in the inquiry? Or does it shape the description too? The author states that research should be founded upon the openness for the possibility, the promise of Gods action. Precisely because of the relational nature of faith there is the necessity to uphold the distinction between God and people. In openness toward the moment that God acts, the article sees the potential of a protestant practical theology. The reality is observed from the perspective of Gods promises.

Inleiding

De tegenwoordig sterk ontwikkelde empirische oriëntatie van de praktische theologie, zoals deze in de bijdragen aan dit themanummer naar voren komt, kent een voorgeschiedenis en deze is van belang om de bijdrage van gereformeerde praktisch theologen aan het grondslagendebat te kunnen evalueren. Vóór 1960 kende de praktische theologie een sterke gerichtheid op de toepassing van bijbels-theologische en systematisch theologische visies. De eerste taak van de praktische theologie lag in de vorming, de *Bildung* van de voorganger. Ook al waren er negentiende eeuwse ontwerpen geweest die de grenzen van het domein breder trokken, de focus op de *Kirchenleitung* zoals deze reeds bij Schleiermacher centraal stond, domineerde het vak. De beperking tot de werkterreinen van de kerkelijke leiding en de deductieve werkwijze maakten haar academische status echter zwak.¹ Vanaf

1 Vgl. Gijsbert D.J. Dingemans, 'Practical Theology in the Academy. A Contemporary Overview, in: *Journal of Religion* 76 (1996) 82-96, 82f.: 'That means that in Europe the field of practical theology was for more than two centuries limited to the work and spiritual leadership of ministers in the church and the academic status of this discipline as an "application" was much lower than that of the philosophical and historical approaches ...'

het einde van de jaren zestig namen praktisch theologen steeds meer hun uitgangspunt in de praktijk die zij onderzochten. *Vom Wort zu den Wörtern*², de titel van een artikel van Hans-Dieter Bastian, zouden we als het parool van de paradigmawisseling kunnen beschouwen. Een normatief-theologische benadering, waarin de Schrift gold als *norma normans* en de praktische theologie van daaruit ontwikkeld werd voldeed niet langer.

De cyclus moest gaan van de praktijk naar de vorming van theorieën en vervolgens weer terug naar de praktijk, zoals het in 1974 door Zerfass werd geformuleerd. Het begrip praxis zelf werd eveneens opnieuw ontdekt; was het reeds een centrale notie in het werk van Schleiermacher, Marheineke en negentiende eeuwse praktische theologen, nu speelde het een grote rol in de maatschappijkritiek. Daar wilde men bij aansluiten. Het onderzoek moest haar vertrekpunt nemen in een 'geïnformeerde praktijk', waarin theorieën doorwerken: vandaar de cyclische structuur. De praxis werd, zoals Beute het in navolging van Kees de Ruyter formuleert, een zelfstandige kennisbron. Inzichten uit handelingswetenschappen, de 'kritische theorie', maar ook uit de hermeneutiek, werden hierin verdisconteerd. Bij het laatste denk ik aan de invloed van Gadamer's *Wahrheit und Methode* uit 1960, waarin het primaat van de praxis voor het verstaansproces wordt uitgewerkt: de vraag hoe een tekst kan worden toegepast is constitutief voor het interpreteren van de tekst. De toepassing bepaalt de interpretatie en de interesse in de toepassing stuurt de vragen aan, die aan de tekst worden gesteld. De 'verstaanshorizon' en het 'hermeneutische voor-oordeel' werden ontdekt.

Bij de 'kritische theorie' doel ik op de invloed van de Frankfurter Schule, het werk van Adorno, Horkheimer, Marcuse en Habermas. Kennis is niet neutraal, zo kwam daarin sterk naar voren: kennisverzameling staat in dienst van een belang: zij staat in dienst van een ideologie, dat wil zeggen een legitimerende theorie, of zij dient de vrijmaking, de emancipatie van mensen. Waartoe dient kennis? Wie heeft er belang bij (*cui bono*)? Deze vragen dienden vooraf te worden gesteld, overigens eveneens om tegemoet te komen aan de in de jaren zestig sterk naar voren komende eis van relevantie. Bij de handelings- of gedragswetenschappen ging het om pedagogiek, psychologie, sociologie en culturele antropologie, waarin de empirisch waarneembare werkelijkheid met behulp van een uitgewerkte en zich steeds verder ontwikkelende methodologie werd beschreven en geanalyseerd. In de praktische theologie kwam de vraag op hoe men zich tot deze wetenschappen diende te verhouden en ontdekte men dat er meerdere manieren waren om de verhouding vorm te geven.

Vanaf de zestiger jaren kwamen ook de klinisch-pastorale trainingen op en werd de ontwikkeling van vaardigheden en de reflectie op communicatie mede daar gelokaliseerd. De K.P.V. werd bijzonder zinvol geacht als methode van pastorale toerusting. Theologische begrippen kregen een psychologische vertaling en werden, terwijl ze voor sommigen 'gestold' en betekenisloos waren geworden, mede daardoor weer 'vloeibaar' gemaakt. De K.P.V. wilde ruimte maken om de eigen ervaringen te verstaan in het licht van het Evangelie. Binnen de praktische theologie kwam bovendien de gemeente sterker in beeld en werd de binding aan het domein van theologie, kerk en geloof losser. Ook de

2 H.D. Bastian, 'Vom Wort zu den Wörtern', in: *Evangelische Theologie*, 28, 1968, 25-55.

Amerikaanse theologische traditie, met haar pragmatisme, het benadrukken van de invloed van het denken op het handelen, het accent op de gevolgen voor de praktijk, speelde een rol in de wending naar de praktijk.

Empirische theologie

De term *empirical theology* was in Amerika bovendien al enige tijd gangbaar voordat deze in de Nederlandse en Duitse context werd geïntroduceerd. Toen in 1990 Van der Ven dan ook programmatisch schreef: 'De praktische theologie dient een empirisch paradigma te ontwikkelen', kon hij daarbij al terugkijken op een periode van vijftien jaar empirische theologie. De empirische theologie is niet uit de lucht komen vallen.³ Al geruime tijd werd daarbij gezocht naar een passende en vruchtbare verhouding tot de sociale wetenschappen. Vóór 1974 werd in verschillende onderzoeken gewerkt met een twee fasen schema, waarbij na een sociaalwetenschappelijke beschrijving een theologische reflectie daarop en een evaluatie daarvan volgde. Rond 1974 werd meer en meer gesproken over 'intradisciplinariteit', waarbij praktische theologen de methodologie van de empirische wetenschappen zouden moeten overnemen zoals ook exegeten dat reeds deden met 'profane' taal- en literatuurwetenschappelijke methoden, kerkhistorici met de methodologie van de geschiedeniswetenschap en zoals systematische theologen zich bewogen in de denkwijzen en de concepten van de filosofie.

Voorbeelden daarvan zag men in de moraalfilosofie van Thomas van Aquino, die ondenkbaar is zonder de ethiek van Aristoteles, maar ook in de ontwikkeling van de christologische reflectie in de vroege kerk die niet te ontkoppelen is van de conceptuele inbedding, de filosofische denkkaders van deze periode. Telkens was in de geschiedenis van de theologie daarbij de vraag of deze toe-eigening van methoden en concepten uit een andere discipline gerechtvaardigd was. Van der Ven spreekt over 'een telkens terugkerend refrein'.⁴ Steeds vreesde men dat de identiteit van de theologie er door op het spel komt te staan. Mocht men bijvoorbeeld de tekst van de Bijbel wel benaderen met literatuurwetenschappelijke vragen naar de vormen, de taal en de redactie? Ging er met het hanteren van platoonse denkkaders niet ook iets verloren?

Met het introduceren van empirische methoden wist men dan ook dat er in wetenschappelijke zin veel gewonnen kon worden, het vak zou een stevig houvast krijgen in de praktijkanalyse, maar men wist ook dat de theologische verankering van het vak in Schrift en kerkelijke traditie losser zou worden en dat men zich zou moeten verantwoorden naar critici. In Van der Ven's studie *Entwurf einer empirischen Theologie* zien we deze verantwoording ook terug. Hij gaat in op vragen en misverstanden, twijfels en bezwaren en ontwerpt mede aan de hand van het reeds verrichte theodicee-onderzoek en met een uitvoerige toepassing van De Groots methodologie, een empirisch-theologische

3 J.A. van der Ven, *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen: Kok 1990, 1e Aufl., 2.

4 *Idem*, 118.

cyclus die tot in het werk van hedendaagse praktische theologen doorwerkt, ook wanneer zij zich tot descriptie beperken. Van der Ven heeft voluit oog voor de problemen die men zich met een intradisciplinaire, sterk op de empirie gerichte benadering op de hals haalt en ik herken de vragen die we in dit themanummer gesteld zien.

Kan de praktische theologie als empirisch-analytische theologie, vraagt Van der Ven zich af, nog wel theologie heten? Waar blijft de ruimte voor evaluatie, voor normativiteit? Moeten de vooronderstellingen van empirische methoden niet kritisch getoetst worden? Leidt de *empirische Wende* niet tot een verloren gaan van de theologische dimensie of wat kan deze dimensie, het proprium zoals het jarenlang heette, nog zijn? En zou niet in plaats van intradisciplinariteit moeten worden gekozen voor interdisciplinariteit? Praktische theologie is immers, ook in de subdisciplines, ondenkbaar geworden zonder de resultaten van onderzoek in de psychologie, sociologie, pedagogiek en communicatietheorie, maar moet zij dit onderzoek zelf willen uitvoeren? En is zij daarvoor wel toegerust? Bij deze laatste vraag teken ik aan, dat de productie van tientallen dissertaties (!) heeft aangetoond dat het praktisch theologen inmiddels niet ontbreekt aan de capaciteiten om zelf empirisch onderzoek uit te voeren: dat het moeilijker voor hen is, dan voor onderzoekers die een jarenlange scholing in empirisch onderzoek achter de rug hebben is echter buiten kijf.

Kennis versus werkelijkheid

Met deze uitvoerige inleiding op mijn evaluatieve bespreking van de zes bijdragen aan dit themanummer wil ik aangeven dat we ons al veertig jaar in een discussie bevinden over de grondslagen van de praktische theologie, de methodologie, de verhouding tot de sociale wetenschappen, de vragen naar 'vermenging' zoals bijvoorbeeld alleen al in de term 'pastorale psychologie', de kwestie van het object of domein van de praktische theologie en de vragen naar theologie en normativiteit. En wie de blik nog verder richt, ziet dat de verhouding tussen theoretische kennis en de empirische werkelijkheid al vanaf het ontstaan van de eerste leerstoel in de praktische theologie haar ontwikkeling begeleidt - het belang van het honoreren van de praktijk lag aan de stichting van de leerstoel ten grondslag! - en dat ook de vraag naar haar positie binnen de theologische encyclopedie en haar plek tussen de overige wetenschappen veel stof voor reflectie heeft geboden. Is het bijvoorbeeld gerechtvaardigd om van de praktische theologen te verlangen dat zij komt met openbare en door allen verifieerbare uitspraken of zijn deze ondanks het zorgvuldige methodengebruik, door haar deelnemersperspectief gelimiteerd in hun geldigheid? Een eindeloze reeks artikelen, boeken en voordrachten wordt er al meer dan tweehonderd jaar aan gewijd en ook op congressen zijn het regelmatig terugkerende thema's.⁵ In een over-

5 Tijdens de laatste conferentie van de International Academy for Practical Theology in Chicago besteedde de president, Ruard Ganzevoort, zijn *presidential adress* ook aan de thematiek. Is er, bij alle variatie, een gemeenschappelijke noemer te vinden? Hij stelt: 'I want to search (...) for some common ground' en hij vindt deze in 'the hermeneutics of lived religion'.

zichtsartikel over de Nederlandse praktische theologie schrijft Arie Molendijk, dat hij als buitenstaander de indruk heeft dat er binnen de praktische theologie continu gediscussieerd wordt over de fundamenteën van het vak en Bregman stelt dat geen ‘discipline binnen de theologische faculteit zo nerveus is over haar identiteit, bedoeling, methoden en verhouding tot de andere wetenschappen als de praktische theologie.’⁶

Praktische theologie en geloofspraxis

In de zes bijdragen aan de thematiek van dit nummer valt op hoezeer de vragen die het vak al jaren begeleiden opnieuw opkomen, vooral wanneer de auteurs een gereformeerd perspectief in rekening willen brengen. Protestantse onderzoekers die gevormd zijn in de gereformeerde traditie merken dat er spanningsvelden ontstaan bij een zich sterk in de empirie bewegende praktische theologie. Van een ‘normatief-deductieve wetenschap werd de praktische theologie een empirisch-inductieve wetenschap’, schrijft Wijnalda en Pleizier en Schaap-Jonker stellen dat er in deze beweging nieuwe spanningen zijn ontstaan tussen empirie en normativiteit en tussen praktische theologie en andere empirisch georiënteerde wetenschappen. In de definitie van het gereformeerde praktische theologie beraad zien we deze spanningen vooral terug in de kwalificatie van de praktische theologie als een *theologische* discipline.

Met de inleiding heb ik echter willen aanduiden dat deze spanningen niet exclusief voorbehouden zijn aan een gereformeerde insteek. Ze komen al vele jaren terug, ook in het werk van Van der Ven, zij het in verschillende vormen en aanduidingen en in afwisselende toepassingen in de onderscheiden praktijktheorieën, zoals bijvoorbeeld de homiletiek, het pastoraat en de catechetiek, vakken overigens die nog altijd sterk gevormd zijn door de taakstelling van de kerkelijke leiding. De bemiddelingsrol van de praktische theologie, zoals door Fiet en Heitink overtuigend verwoord, staat daarin nog volop centraal. Het is geenszins waar dat ‘onder invloed van de sociale wetenschappen het bijbels-theologisch kerygma als normatief element in de praktische theologie naar de achtergrond kan worden verdrongen’, zoals Van Santen dit overigens zelfs bij Pleizier en Schaap-Jonker meent te bespeuren. Ook de vrees dat ‘het geheim van het werk van God door de Heilige Geest in de empirische benadering verloren dreigt te gaan’ vindt in de empirische theologie zoals deze zich in veertig jaar ontwikkeld heeft, geen grond. Ik denk ook aan de manier waarop Van der Ven in zijn ecclesiologie werkt met, aan Schrift en traditie ontleende ecclesiologische codes, die niet alleen een normatieve invloed uitoefenen en op die manier in de praktijk werkzaam zijn, maar die ook het werkelijkheidsverstaan van de lokale kerk informeren en het gevoel in meerdere of mindere mate aanspreken. In zijn *Entwurf* wordt normativiteit bovendien niet overboord gezet, zoals de

6 Kees Bregman, *De stem uit de oneindigheid. Over de talige vormgeving van preken in het licht van poëzie en poëtica van Martinus Nijhoff*. Diss. PThU, Leiden. Zoetermeer: Boeken-centrum 2007, 37.

bijdragen aan dit nummer licht suggereren, maar gaat het om een hermeneutisch-communicatieve praxis in eschatologisch perspectief.⁷

Het geloof in God is bij Van der Ven het directe object van het empirisch-theologische onderzoek, het uiteindelijke doel ervan en de noodzakelijk voorwaarde (!) ervoor.⁸ De term 'geloofspraxis' vormt dus niet *per se* een versmalling van het domein zoals de auteurs ook zelf al aangeven in de onderzoeksvoorbeelden. Het bestuderen van 'gedrag dat voortkomt uit geloof' lijkt daarbij ook niet voorbehouden te zijn aan een gereformeerde praktische theologie. Hooguit bespeur ik in hun definiëringsproces een lichte reserve ten opzichte van de bredere term 'geleefde religie' zoals deze door Ganzevoort in navolging van Gräb en anderen wordt gebruikt als aanduiding voor de *common ground* van het praktisch theologische domein. 'Geloven' in de betekenis van 'in een geloofsbe-trekking staan' en 'geloofspraxis' zouden dan aan gereformeerde praktische theologen binnen de *common ground* een kortere reikwijdte en een specifieke oriëntatie kunnen geven, welke eveneens is gegeven met een concentratie op het 'heil dat van Godswege tot ons komt'. In de definitie van praktische theologie die de auteurs geven vinden we deze nadere toespitsing echter, vreemd genoeg, niet terug. Daarbij is ook de toevoeging 'van-uit en met het oog op de gemeente' niet specifiek gereformeerd; het theodiceeonderzoek werd destijds bijvoorbeeld in gang gezet om de pastorale begeleiding van lijdende mensen te verbeteren: om taal aan te reiken en de vraag naar 'zin' te kunnen bespreken.

Ook ander onderzoek, bijvoorbeeld Sonnbergers onderzoek naar participatie in de leiding van de parochie vond plaats vanuit en met het oog op de geloofsgemeenschap. Terecht vraagt Vreugdenhil zich dan ook af of in deze definitie het eigene te traceren valt en ik wil hem hierin bijvallen. Vanuit een heel andere hoek komend confronteert De Muynck de beraadsleden met de vraag of de aanduiding 'empirische oriëntatie' de praktische theologie niet op het verkeerde spoor zet. Juist omdat normativiteit in het feitelijke onderzoek een grote rol speelt 'zou frank en vrij erkend kunnen worden dat praktische theologie een normatieve discipline is, omdat zij er altijd op uit is om de praxis te dienen'. De Muynck maakt een vergelijking met de pedagogiek, waarin juist omdat het gaat om interventie (lees: bemiddeling) en handelen, altijd gewerkt wordt met oriëntatie- en perspectief biedende begrippen.

Gereformeerd, protestants, praktisch

Waar ligt het gereformeerde perspectief volgens de bijdragen dan wel besloten? In de theologische vooronderstellingen, die de geloofspraxis inhoudelijk bepalen. Ik noemde reeds de concentratie op 'heil van Godswege', op de mens 'die leeft in de betrekking met

7 Inderdaad, het is zoals Beute stelt: 'Praktische theologie die verzuimt om contact te maken met bijbelse en systematische theologie houdt vroeg of laat op theologie te zijn', maar Van der Ven kunnen we in elk geval er niet van verdenken dat hij niet in contact staat met de bronnen.

8 Van der Ven, *Entwurf einer empirischen Theologie*, 139.

God', op 'geloof-in-de-praktijk' of 'geloof zoals het in mensen werkt'. Van Santen wijst op heil zoals het in het leven van mensen binnenkomt en op de waarneembare gestalte ervan. Het gaat om de werkende werkelijkheid van God in het individu en in de gemeente. Hier ligt de theologische rationale van gereformeerd praktisch theologisch onderzoek. De geloofspraxis die zich bevindt in een veranderende cultuurele en maatschappelijke context is derhalve gekwalificeerd, ze kent een *inner core*. God wordt 'verondersteld' en, zij het in onheldere aanduidingen, ook de werking van het Woord.

Ik kan mij hier deels in vinden. In onderscheid met de auteurs meen ik echter dat het in het onderzoek niet zou moeten gaan om een geponeerde 'werking', maar om openheid voor de mogelijkheid van het traceerbare handelen en spreken (sprekend handelen, *dabar*) van God. God is er niet reeds, zodat hij alleen nog maar 'zichtbaar' moet worden gemaakt; God is vrij en geeft zich te kennen. Juist omdat het in het geloof om een relationele werkelijkheid gaat is er onderscheid, blijft God mensen vreemd, ook als ze hem leerden kennen. Bewust formuleer ik het in deze bewoordingen: het gaat om potentia-liteit, om een waarneming die de vrijheid van het woord van God openhoudt, die als levende stem steeds weer nieuw en verrassend tot mensen spreekt. Het risico van een voortijdige duiding, van mystificerend spreken en vooral van vereenzelviging van menselijk handelen en spreken met Gods handelen en spreken wordt anders te groot. In een openheid voor 'wat zich aandient als van God' zie ik met de auteurs het eigene van een gereformeerde of protestantse visie, maar ik merk dat ik, mede vanwege de geschiedenis, waakzaam wil zijn.

Met de gereformeerde traditie zou ik graag opteren voor de open plek, de mogelijkheid dat de grond onder de voeten van mensen heilige grond *wordt*, niet dat zij dat altijd al is. In het open laten van deze ruimte ligt, meen ik het tegoe van een protestantse praktische theologie. Deze beschouwt de werkelijkheid vanuit de *belofte* van Gods aanwezigheid. En als ik het goed zie, wordt dit tegoe ook reeds aangeboord: ik zie het in een retheologisering van de sub-disciplines: in de homiletiek, waar het kerugmatische spreken over God als gestalte van het spreken van God opnieuw wordt onderzocht, in de zielzorg waar de onderzochte werkelijkheid beschouwd wordt vanuit de mogelijkheid dat God door het Woord levensverhalen van mensen vlot kan trekken ('hermeneutisch pastoraat'), in de ontwikkeling van het vak spiritualiteit en in het onderzoek naar de betekenis van rituelen en symbolen.

Voor de verhouding tot de sociale wetenschappen betekent het dat de praktische theologie zowel eigen vraagstellingen zal kunnen ontwikkelen en kwantitatieve of kwalitatieve methoden kan gebruiken, maar dat zij zich eveneens opent voor de theorievorming vanuit andere perspectieven. Terecht stellen Schaap-Jonker en Plezier *cross*-disciplinariteit voor, en ik versta dat zo dat in één praktisch-theologische studie beide plaatsvindt: gesprek met data en theorieën uit andere wetenschappen én zelfstandig empirisch onderzoek. Ik acht hun onderscheid in de onderzoeksvragen echter niet behulpzaam. Zij stellen: 'De vraag of gebed het welzijn van mensen bevordert, is in ons kader nog geen goede onderzoeksvraag. Of en hoe gebed communicatie tussen God en mens mogelijk

maakt, is meer in de richting. Of arbeid zin geeft aan het menselijk bestaan is een interessante vraagstelling, maar of de beleving van arbeid samenhangt met waarden als een goddelijke roeping of plicht valt meer binnen het veld dat wij voorstellen'. De onderzoeksvraag naar het al dan niet bevorderen van het menselijk welzijn zou echter mijns inziens juist vanuit de in de theologische rationale meekomende aanname van de principiële openheid voor Gods spreken een spannende praktisch theologische onderzoeksvraag zijn.

En waarom zou de vraag naar leiderschapsstijlen binnen kerkelijke gemeenten geen 'religieuze dimensie' kennen en daarmee (sic!) geen praktisch theologische onderzoeksvraag? Wie leiderschapsstijlen in kerkelijke gemeenten onderzoekt zou allereerst merken, en ik kom daar aan het einde van dit artikel nog even op terug, dat mensen niet zonder bijbels-theologische en tot de traditie behorende descriptieve én normatieve 'aansturing' leiding geven. Ook onderzoek naar 'betekenisgeving' of 'zinverlening' kan voluit vanuit een praktisch theologisch perspectief plaatsvinden. Schaap-Jonker en Pleizier maken onderscheid tussen een 'sociaalconstructionistisch perspectief dat bestudeert hoe door middel van intermenselijk verkeer gemeenschappen en betekenissen ontstaan en een 'theologisch perspectief' dat vraagt naar 'het eigene van de christelijke gemeenschap en hoe gelovigen zich met elkaar verbonden weten als leden van het lichaam van Christus'. Waarom zou een praktisch theoloog niet beide kunnen onderzoeken en zou het daarbij ook kunnen zijn dat *in* de betekenissen die mensen in een gemeente aan gemeenschap toekennen de categorie van de belofte dat zij lichaam van Christus zijn een rol speelt?

Slot

Ten slotte maak ik nog drie opmerkingen. In de weergave van de auteurs lijkt het theologisch perspectief samen te vallen met normativiteit. Er wordt, schrijven zij, vanuit de bijbelse of systematische theologie normatief gereflecteerd op de praktijk. Beute stelt bijvoorbeeld dat hij 'voor de normatieve taak van de praktische theologie te rade gaat bij de bijbelse theologie.' Mogelijk wrekt zich hier het bij herhaling uitgaan van het *norma normans* in het spreken over de Schrift. De Bijbel, maar ook de theologische tradities waarin de geloofspraxis staat, hebben toch ook een beschrijvend karakter? Zij zetten de werkelijkheid in een ander licht, doen mogelijkheden oplichten. In lijn met mijn voorgaande visie op een protestantse praktische theologie, de praktisch theologie beroept zich op een praxis van God, waardoor zij in haar ontwerp rekening houdt met een ruimte, een kerugmatisch of kairologisch moment, waarin God kan komen.

Mijn tweede opmerking heeft betrekking op het geschil over de aard van de data. De Muynck lijkt korte metten te maken met de door Schaap-Jonker en Pleizier geopperde these dat het bij praktisch theologisch onderzoek krachtens het oogmerk van het onderzoek gaat om 'andere data'. De data betreffen echter volgens De Muynck opvattingen, percepties, belevingsuitingen, handelingen, artefacten, documenten etc., en deze ver-

schillen in een sociaal-wetenschappelijk onderzoek niet van de data in een praktisch theologisch onderzoek. Niettemin, omdat zowel de vraagstelling zal verschillen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, alsook het kennisbelang een rol speelt en de openheid voor het kerugmatisch of kairologisch moment, wordt hier toch een onderscheid zichtbaar. Deels zijn de data hetzelfde, maar juist de theologische interesse en de daaruit voortvloeiende onderzoeksmethoden en -vragen, kunnen ook andere data aan de onderzochte praktijk ontlokken, die voor een sociale wetenschapper inderdaad verborgen kunnen blijven. Het perspectief bepaalt welke data relevant zijn voor het onderzoek door deze aan de werkelijkheid te ontlokken. Vervolgens doen, in een tweede stap, echter ook de data vanuit andere perspectieven mee: de praktisch theoloog wil leren van de sociale wetenschapper, en brengt, in een derde stap de data met elkaar in gesprek. De data vallen niet samen, maar worden op elkaar betrokken.⁹

Ten derde, Schaap-Jonker en Plezier raken er met verwijzing naar Miroslav Volf ook al aan, normativiteit is in praktisch theologisch onderzoek niet alleen 'extern' aan de onderzochte praktijk, maar is er volop in aanwezig. In de overtuigingen, belevingsuitingen en visies, liggen alleen al in de *dialogue intérieure*, maar ook in de gesprekken tussen mensen, normen besloten: geïnformeerd vanuit de Schrift, maar ook vanuit de traditie waarin men *wil* staan en vanuit de cultuur en de subcultuur waartoe men behoort: de conventies. Wie onderzoek doet naar leiderschap of rolopvatting vanuit een praktisch theologisch perspectief komt deze onherroepelijk tegen. Hetzelfde geldt voor wie de *koinonia* van een geloofsgemeenschap onderzoekt. Ook hier geldt echter dat het er op aankomt de impliciete normativiteit én de impliciete belofte (!) die in een dergelijk theologisch concept oplicht in de praktijk op te delven en zichtbaar te maken.

9 Bregman, *De stem uit de oneindigheid*, 38.